

גרוןמן נגד אלתרמן: על המחזה שלמה המלך ושלמי הסנדלר

יובל הולצמן

כמשורר פנומנאלי, להוסיף פזמונים לתרגומו מ-1942, בשיתוף פעולה עם ששה ארגוב (גילולה, תשס"ח).

בגלגול זה, היה המחזה להצלחה אדירה והוצג למעלה מאלף פעמים מ שנות השישים ועד ימינו. מעניין לציין שהגרסה העברית תורגמה בעצמה לידיש, לאנגלית ולצרפתית והוצגה בשפות אלה (אשד). חיקוי של המחזמר, על פי תרגום אלתרמן, הוצג בניו-יורק בשנת 1968, ("m Solomon").

כבר בראשית ההפקה של הקאמרי, ניתן להבחין במאבק בין שמותיהם של אלתרמן וגרוןמן על ה-'קרדיט' למחזמר. במודעות ובהודעות לעיתונות טען התיאטרון שהמחזה 'מאת סמי גרוןמן ונתן אלתרמן', משום שביקש לזכות בתמיכה כספית להצגה, וזו ניתנה רק למחזמר מקוריים (גילולה, תשס"ח, 28). לשם קבלת המימון, נטען שהפזמונים של אלתרמן מהווים 40% מההצגה - הגזמת מה; וכי אלתרמן הוסיף גם קטעי טקסט למחזה - דבר לא נכון בעליל (שם).

יורשי גרוןמן דרשו מהתיאטרון לתקן את פרסומיו, בטענה כי 'אלתרמן הוא המתרגם והמחבר של הפזמונים, אולם אינו מחברו של המחזה' (גייס, 1946). אך העיתונות התייחסה למחזמר כיצירה משותפת של גרוןמן ואלתרמן (גייס, 1946) וההצגה זכתה בפרס המועצה הציבורית לתרבות ולאמנות להצגה המקורית הטובה ביותר לשנת 1946 (דבר, 1956) ובפרס "כינור דוד" (לאור, תשע"ד, 652-653).

תרגום או יצירה חדשה?

לידו של דב סדן (תשל"ז, 234-235), תרגום המחזה לעברית איננו ככל התרגומים, ולכן ראוי אלתרמן לכבוד הגבוה מכבודו של מתרגם. הוא מצטט מדברי העורך מנחם דורמן באחרית הדבר לתרגומו של אלתרמן (גרוןמן, תשל"ה) כי זהו "למעלה מתרגום גרידא. אלתרמן [...] הוסיף משלו, מחן סגנונו וברק שנינותו, עד כדי כך, שמן הדין לראות בקומדיה זו, בלבושה העברי, יצירה משותפת של סמי גרוןמן ונתן אלתרמן". מקור הדברים אמנם מעלה את נכונותם בספק, אך סדן נותן להם גושפנקה. לדבריו, אף שאלתרמן נאמן למקור, נכון לראות ביצירתו מחזה מקורי בזכות עצמו. כהכחה, הוא מביא רשימה ארוכה של פערים בין הנוסחים הגרמני והעברי ומסביר את הקשיים שעלו בתרגום הטקסט ואת חריגות אלתרמן מהמקור, בין בלית ברירה ובין מבחירה. הוא מציין כי המחזה הגרמני מתאר אירועים שכביכול התרחשו בעברית, ומרמז לקטעים ספציפיים בתנ"ך ובמדרשים. אלתרמן חייב היה להתמודד עם אלוזיות למקורות בשפה שאליה הוא העתיק את המחזה - עברית (סדן, תשל"ז, 236-237). מעבר לכך, מונה סדן (תשל"ז, 235-244) רשימה של שינויים סגנוניים והברקות של אלתרמן לאור המקור של גרוןמן.

הנקודות שסדן מעלה במאמרו נועדו להוכיח שעוד לפני שנוספו לו פזמוני 1946, עבר המחזה "שלמה המלך ושלמי הסנדלר" מחזקתו של סמי גרוןמן לחזקתם המשותפת של גרוןמן ואלתרמן. סדן מציג את אלתרמן כממשיך עבודתו של גרוןמן, כמי ששיפר את יצירתו וזכה בחזקה עליה שלא כמתרגם מן השורה. הוא מתפעל מאיכות התרגום וגורס שהוא כה מקיף ומעמיק שראוי לכנותו בשם אחר. אולם פעורה תהום בין טענותיו וסימוכיו - הפערים שהוא מציג בין המקור והתרגום אינם חורגים בעומקם מפערים בתרגומים רבים אחרים שמעולם לא זכו, או התיימרו לזכות, בתואר רם מ-"תרגום". סדן מתאר שוני מהותי בין שתי הגרסאות אך מביא כהוכחה רק הבדלים קלים ביותר, הנובעים מ אילוצים של סגנון, פערי תרבות, ותכונותיו הייחודיות של המדיום

המחזמר "שלמה המלך ושלמי הסנדלר" הוא אחד מהמחזות המצליחים ביותר במדינת ישראל. המחזה הוצג לראשונה בגרסה מוקדמת, ללא פזמונים, בשנת 1943, בתיאטרון האוהל, ובשנת 1964 עלה כמחזמר בתיאטרון הקאמרי. בגלגול זה, הוצג למעלה מ-600 פעמים והיה להצלחה מסחררת (גילולה, תשס"ח, 28). בשנת 2005 עלה המחזמר בתיאטרון הבימה והוצג עוד למעלה מ-500 פעמים (שלמה המלך). המחזמר הוצג גם בפריז בשנת 1965 (בן-זכאי, 1965), ובלונדון ומונטריאול ב-1967 (משב, 1967). הוא תורגם פעם אחת לידיש ולצרפתית ופעמיים לאנגלית (אשד).

אם כן, מי כתב את המחזמר המצליח כל-כך? התשובה אינה חד-משמעית. את המחזה המקורי כתב המחזאי סמי גרוןמן בגרמנית, ב-1942 (Gronemann, 1942). את הגרסה העברית כתב המשורר נתן אלתרמן. הוא גם שהוסיף את הפזמונים לגרסה המצליחה יותר של 1964 (גרוןמן, תשל"ה). לפיכך, התשובה המתבקשת היא שהמחזה הוא פרי עטו של גרוןמן ואלתרמן אחראי לתרגומו לעברית ולהרחבתו בפזמונים. אם כך, תמוהה התפיסה הישראלית שנתן אלתרמן הוא מחבר המחזה. כך משתמע למשל מדברי אבי קושניר, המככב בשנים האחרונות בהפקה של המחזמר בבימה: "כשאני חוזר אל הטקסטים של אלתרמן [...] אני פשוט נרגש" (יודילוביץ', 2102). ההדגשה שלי.

מקרה זה, שבו מועלה המתרגם למעמד רם בעוד המחבר המקורי הולך ונשכח, הוא חריג יחסית. נשאלת השאלה במה חורג המקרה מתרגומי מחזות אחרים. האם תרגומו של אלתרמן שיפר את הטקסט עד כדי כך שהוא זכה בעיני הציבור בחזקה עליו? האם בכך שלא רק תרגומו אלא גם הוסיף עליו את פזמוניו, היטשטש הגבול בין מתרגם ומחבר? האם מעמדו התרבותי של אלתרמן הוא שהוביל להתמקדות בתרומתו למחזמר, על פני גרוןמן?

מאמר זה שואף להציג את הפרטים ההיסטוריים של פרשה זו בתיאטרון הישראלי, לבחון את היחס הציבורי והתרבותי ליצירה על גרסותיה, ונסות להכריע מדוע נוצר מאבק כוחות בלתי-רשמי בין המחבר והמתרגם ומדוע נדמה שידו של אלתרמן היא על העליונה.

המחזה ותרגומו - ראשיתו של מאבק השמות

סמי גרוןמן חיבר את המחזה "החכם והכסיל: המלך שלמה והסנדלר" (Gronemann, 1942). על בסיס מקורות רבים. הוא שאב מסיפורים ומאגדות מהמקרא ומהמדרש שנקשרו בשלמה, לרבות התחפשותו של אשמדאי למלך (גיטין סח) - לכן אצל גרוןמן קרוי הסנדלר שמדאי. את התכנים הללו יצק גרוןמן לתוך מבנה קומי אירופאי ידוע, שבו השתמש גם מארק טוויין בספרו "בן המלך והעני". כמו בעלילת טוויין, מוצגת ההתחלפות בין שני הפרוטוגוניסטים לאור פערי מעמדות, ובסופו של עניין, שב כל אחד למקומו מתוך מוסר השכל מוסרני ופריטני (גילולה, תשס"ח, 25).

אלתרמן תרגם את המחזה לעברית בשנת 1942 לשם הצגתו בתיאטרון האהל בשנת 1943 (שם). בשנת 1946 תורגם המחזה גם לידיש והוצג בבית האופרה בקהיר (גילולה, תשס"ח, 26).

כבר בגרסתו המקורית של המחזה, נדרשה הפקה מוזיקלית. משום ייחוסם של שיר השירים וקהלת לשלמה המלך, ארג גרוןמן במחזה קטעי מוזיקה, שירה וריקודים. מאותה עילה, עלה כנראה הרעיון להפוך את המחזה למחזמר, לאור הצלחת ה-"מיוזיקלס" הזרים בישראל. תיאטרון הקאמרי רכש את הזכויות למחזה ופנה לאלתרמן, שנודע כבר

התיאטרון. דבורה גילולה (תשס"ח), שבחנה אף היא את הפערים הללו, מצינת כי "אלתרמן אינו יכול [...] להיחשב, אף לא בזכות הפזמונים ש הוסיף, אלא למתרגם מוצלח מאוד ומקורי, אך לא יותר ממתרגם ובוודאי לא מחזאי שווה ערך לגרונמן" (שם, 28).

דן לאור (תשע"ד, 287) מציין שתרגומו של אלתרמן למחזה היה כה וירטואוזי, עד כדי כך ש-"מי שראה את ההצגה, או מי שקרא את המחזה בגרסתו של אלתרמן, לא יכול היה כמעט להעלות על הדעת כי מדובר ביצירה מתורגמת, ולא במחזה מקורי", ומזכיר את ביקורתו של חיים גמזו למחזה, שבה הקפיד המבקר לקרוא לאלתרמן מתרגם ומעבד המחזה, כדי להבדילו ממתרגמים רגילים (שם, 653-654). אולם יש שיטענו שתפקידו של המתרגם להיות בלתי מורגש - כל חוקר תרגום או מתרגם הנוטה להעדיף את הקבילות של טקסט על פני האדקוויזיות שלו, יגרוס שעדיף טקסט השונה מאוד מהמקור אך מורגש כחלק מעולם המושגים של שפת היעד על פני נאמנות למקור הצורמת את אוזן (טורי, 1977, 17-5). כאמור, במקרה של "שלמה המלך ושלמי הסנדלר", עולם המושגים שבו נטע אלתרמן את המחזה הוא גם עולם המושגים ש ממנו נבע מלכתחילה - עולם העברית והיהדות. אם כך, ההרגשה שהטקסט עברי במקורו יכולה לנבוע מכך שמקורו של הטקסט הגרמני בטקסטים יהודיים עבריים (סדן, תשל"ז, 236-237). מסיבות אלה, אין זה פלא שתרגומו של אלתרמן נתפס כמקור - התרגום משיב את הטקסט לשפתו ההיסטורית; הוא נוטה לכיוון הקבילות, ולפיכך משנה את הטקסט במידת מה מתוך צידוק אמנותי; הוא לוקח יד חופשית יחסית כדי לשמר על הסגולות התיאטרליות וההומוריסטיות של המקור בשפת היעד (סדן, תשל"ז, 234-236); והוא מעל הכל יצירת מופת תרגומית (בן-גריון, 1943).

תמונת מצב מעודכנת

נדמה כי לאורך השנים חל תהליך של עקירת תואר המחבר של המחזה מידי גרונמן והעברתו לידי אלתרמן. כשתרגם אלתרמן את המחזה בשנות הארבעים, הוא עוד לא נודע כמתרגם הפנומנאלי שאנו מכירים כיום. אם כן, ככל שגברה סמכותו של אלתרמן בתחום התרגום, וככל שחלפו השנים וטשטשו את מקור המחזה בעיני הקהל הישראלי, כך התקבלה התפיסה שאלתרמן הוא שחיבר את המחזה. מעניין השינוי בהתייחסות התקשורתית למחזה, למחברו המקורי ולמתרגמו: כשכתב עמנואל בן-גריון (1943) את ביקורתו על המחזה, בגרסת האהל, הוא אמנם בירך על השילוב בין מחבר ומתרגם והתפעל מאוד משפתו ה"משותפת" של אלתרמן, אך עיקר דבריו היה בשיבוש המחזאי, גרונמן. מדבריו לא ניתן לטעות ולחשוב שהוא מעמיד את המתרגם על פני המחבר. מנשה רבינא (1946) שביקר את המחזה בתאטרון הקאמרי, הקדיש פחות ממשפט לגרונמן. רבינא, המוזיקאי, אמנם מתמקד באספקטים המוזיקליים וההפקתיים יותר מאשר בכתיבה, אך כשהוא כן נוגע בה, הוא מקדיש את מרבית דבריו לאלתרמן ומחמיא לו על הפזמונים וגם על הדיאלוגים (אף שהם במקורם של גרונמן). בכתבות על חזרתו של המחזמר בשנות האלפיים, מקומו של גרונמן הצטמצם עוד יותר. כמחצית מהכתבות על המחזמר שהתפרסמו

מקורות

אשד, אלי. "מלך שהוא גם סנדלר: על המחזה שלמה המלך ושלמי הסנדלר". קולמוסנט, ללא תאריך. <<http://kulmosnet.co.il/articles/eshed/shlomo/shlomo.htm>>
ביצור, ש. "שלמי הסנדלר בתאטרון המלכות". מעריב, 5 במאי 1967.
בן-גריון, עמנואל. "שלמה ושלמי". דבר, 9 באפריל 1943.
בן-זכאי, טלילה. "שלמה המלך יוצא לעיר האורות". מעריב, 20 ביוני 1965.
בר-יעקב, שי. "חינה בהבימה". Ynet, 20 בפברואר 2005.
<<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3048383,00.html>>
גיס, מ' (בשם הוצאת מועדים). מכתב הנהלת התאטרון הקאמרי. 16 ביולי, 1964. ארכיון אלתרמן, אוניברסיטת תל-אביב.
גילולה, דבורה. מול תנמול מחיאות כפיים: נתן אלתרמן והבמה העברית. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשס"ח.
גרונמן, סמי. שלמה המלך ושלמי הסנדלר. תרגום ופזמונים: נתן אלתרמן. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ה.
טורי, גדעון. נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים 1930-1945. תל אביב, מכון פורטר ומפעלים אוניברסיטאים להוצאה לאור, 1977.
יודילוביץ', מרב. "הבימה שלו: 'שלמה המלך ושלמי הסנדלר' חוזר". Ynet, 9 בפברואר 2012.
<<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4187023,00.html>>
יודילוביץ', מרב. "עלה המחזמר 'שלמה המלך ושלמי הסנדלר'". Ynet, 16 בינואר 2005.

באתרי החדשות המובילים, לא הזכירו כלל את שמו של גרונמן, אף לא בהערה צדדית (בר-יעקב, 2005; "חוזרים הביתה", 2011; יודילוביץ' 2005, 2012), והקרדיט למחזה ניתן לאלתרמן בלבד.

בכך אנו שבים לציטוטו של אבי קושניר. קושניר, שגילם את שלמה ושלמי בהפקת תאטרון הבימה בשנת 2005, מנה בדבריו את העושים במלאכה אך לא הזכיר את המחבר המקורי של המחזה, גרונמן. הוא דיבר על ההצגה הראשונה של 2012 ואמר: "זו הייתה בשבילי הצגה מאוד מיוחדת היום". [כשאני חוזר אל הטקסטים של אלתרמן, הלחנים של סשה ארגוב והעיבודים של יוני רכטר, אני פשוט נרגש" (יודילוביץ', 2012).

השחקן אמנם דיבר כאן בעל-פה, אך נדמה שגם אילו היה יושב ומנסח את דבריו בכתב, היה משמיט את שמו של גרונמן. דברי קושניר מדגישים עד כמה מוטטה כף המאזניים לכיוונו של אלתרמן. גרונמן אמנם שאב השראה ממקורות קודמים לו, אך מבנה המחזה, עלילתו והדיאלוגים שלו הם כל-כולם שלו. ובכל זאת, הקרדיט הוא לאלתרמן.

מסקנות

סבורני שהבאתי במאמר זה דברים המחזקים את הנחת היסוד באשר ל נטייה הגוברת לייחס את כתיבת המחזמר "שלמה המלך ושלמי הסנדלר" באופן בלעדי לנתן אלתרמן, או לפחות לייחס לו מעמד רם מזה של מתרגם. שמו של גרונמן לא נעלם במרוצת ההיסטוריה, ויש שידעו לציין שהוא המחבר המקורי של המחזה, אך התקשורת נוטה לשכוח מקיומו. כפי שהובהר, כבר בשנות הששים נטתה העיתונות להדגיש את חשיבותו של אלתרמן ולהפחית את זו של גרונמן. זאת בין היתר משום הפרסומים של תאטרון הקאמרי שלפיהם המחזמר הוא יצירה משותפת של השניים. זכיית המחזמר בפרסים שיועדו ליצירות מקוריות רק חיזקה את התחושה שאלתרמן הוא יוצרו המרכזי. התפעלותם של חוקרים ומבקרים מתרגומו של אלתרמן ליצירתו של גרונמן לא מפתיעה, אך הבחירה של כמה מהם להסתייג ממונח התרגום בשל איכותו הנפלאה של המחזמר בגרסת אלתרמן, סייעה ללא ספק לטשטוש חשיבותו של גרונמן.

אלה הם כמובן רק גורמים אחדים, ומן הסתם יהיה בלתי אפשרי להכריע בוודאות מה גרם לשחיקת שמו של גרונמן ולחיצוקו של שמו של אלתרמן בקשר של המחזה. אין ספק שמעמדו הרם של אלתרמן בתרבות הישראלית השפיע מאוד על התהליך הזה, אך קשה יהיה להוכיח כיצד. סביר שהעובדה שאלתרמן היה בחיים בעת פתיחת המחזמר בתאטרון הקאמרי גם היא סייעה לייחוס הבלעדי של הכתיבה אליו. לפי דעתי, מצער לראות כיצד גרונמן הולך ונשכח, בעוד יצירתו נותרת מצליחה ואהובה. אין עוררין שתרגומו של אלתרמן מבריק, אך לעניות דעתי, תהיה זו טעות לסווגו כמשהו שאינו תרגום רק מפני שהוא יוצא מן הכלל. רק משום שתרגומו הוא נפלא, אין פירוש הדבר שהוא אינו תרגום עוד. אינני מתיימר להכריע כאן הכרעות אמנותיות אלא רק להציג את התהליך ההיסטורי על פניו, אך נדמה ששמו של גרונמן קופח רק משום שזכה למתרגם טוב ובעל שם.

<<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3033222,00.html>>
לאור, דן. אלתרמן: ביוגרפיה. תל אביב, עם עובד, תשל"ד.

משב, מ'. "שלמה המלך יוצא לדרך". מעריב, 28 באפריל 1967.
סדן, דב. "בין שמדי ושלמי". מחברות אלתרמן, כרך א. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, תשל"ז.
רבינא, מנשה. "שלמה המלך ושלמי הסנדלר" בהצגת "התאטרון הקאמרי". דבר, 22 בספטמבר 1964.

"התיאטרון הקאמרי זכה בפרס על 'שלמה המלך ושלמי הסנדלר'". דבר, 5 באפריל 1965.
"חוזרים הביתה: רפרטואר תאטרון הבימה". Ynet, 4 ביולי 2011.

<<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4091041,00.html>>
שלמה המלך ושלמי הסנדלר. הבימה. ללא שנה.

<http://habima.co.il/show_item.asp?itemId=1833&levelId=63141&itemType=0>

Gronemann, Sami. Der Weise und der Narr, König Salomon und der Schuster, Ein heiteres Verenspiel in sieben Bildern. Tel-Aviv, Moadim, Palestinian Play Publishers, 1942.
"I'm Solomon". Playbill Vault. No date. <<http://www.playbillvault.com/Show/Detail/5801/ImSolomon>>